

JURNALİSTİKA

EKTRAN KONTEKSTİ ANLAYIŞI VƏ NİTQ SİTUASIYASI

Q.M.MƏHƏRRƏMLİ

Televiziya dilinin formalaşmasında nitqlə (sözlə) yanaşı vizuallıqla bağlı olan dildənkənar situasiya da əhəmiyyətli rol oynayır. Məhz buna görə də telenitqin kommunikativ və estetik vəzifələrini hökmən ekranın əsas xüsusiyyəti olan audiovizuallıqla bağlı nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Kütləvi informasiyanın bu kanalının məhz səs-görüntü təbiəti ekranda xüsusi funksional-üslubi nitq sahəsinin formalaşmasını şərtləndirir. Televiziya nitqinin mahiyyətini yalnız onu çoxaspektli təzahür kimi müəyyənləşdirməklə, onun rəngarəng formalarına funksional şərtlik nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaqla və bu nitqin qurulmasına təsir göstərən ekstralinqvistik amilləri təhlil etməklə aydınlaşdırmaq olar. Televiziya nitqinin gerçəkləşməsi üçün şərait yaradan dildənkənar konsituasiyanı da elə bu amillər müəyyənləşdirir. Konsituasiya adlanan bu termin iki anlayışdan ibarətdir: kontekst üstəgəl situasiya [1, s.42]. Bəzən kontekst anlayışı elə situasiya kimi səciyyələndirilir və "dil vahidinin nitqdə işlənmə şəraiti, nitq ünsiyyəti situasiyası... nitqdə sözlərin və struktur modellərin seçilməsinə təsir göstərən ünsiyyət şəraiti" [2, s.142] kimi xarakterizə olunur. Deməli, situasiyanı geniş mənada istənilən xəbərə müvafiq reaksiya kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Onda nitq ünsiyyətində müəyyən formaya müraciət zərurətinin özü artıq situasiya sayılmalıdır. Situasiya özü sözün deyilmə formasını bizə diqtə edir. Məsələn, bu və ya digər konstruksiyanın üstün tutulması artıq situasiyanın tezliyi ilə əlaqədardır.

Lakin dil təkə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də konkret nitq kommunikasiyasında – ünsiyyət prosesində öyrəniləndə təkə nitq (söz) konteksti kifayət etmir. Məsələn, dilçiliyə aid terminoloji lüğətlərdə və görkəmli linqvistlərin əsərlərində məişət konteksti ifadəsi işlədilir. TV kütləvi kommunikasiya sahəsinə aid olduğu üçün burada nitq ünsiyyəti də vasitəlidir. Amma bu nitq mütləq yönəldiyi resipiyentə – tamaşaçıya təsir göstərməlidir. Kütləvi kommunikasiya vasitələrinin hamısı (qəzet, radio, kino) üçün də məhz bu cəhət xarakterikdir. Beləliklə, nitq situasiyasının müxtəlif tipləri fərqləndirilir.

TV nitqinin öyrənilməsi ilə bağlı "kontekst" termininin birmənalı olmaması onunla əlaqədardır ki, müasir tədqiqatlarda bu ifadənin nitqdənkənar vasitələri xeyli geniş öyrənilir. "Kontekst" məfhumunun sırf linqvistik

başla düşülməsinin tərəfdarları sözün işlədilməsinin bilavasitə dil şəraitini bir sıra dildənkənar amillərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində formalaşan nitq sahəsinə qarşı qoyurlar. Telenitqi araşdıranların fikrincə, "kontekst" terminini işlədərkən, onun həm linqvistik, həm də ekstralingvistik xarakteristikasını nəzərə almaq vacibdir. Özü də ekstralingvistik xarakteristika mütləq qarışıq elmlərin, məsələn, məntiqin, psixologiyanın və başqalarının ətraflı tədqiq etdiyi bir sıra şərtlərdən əmələ gəlir [1, s.44]. Bu mənada kontekstin ekstralingvistik xarakteristikasının: 1) nitqin mövzusu; 2) nitqin motivləri; 3) auditoriyanın xarakteri; 4) nitq kommunikasiyasının iştirakçıları; 5) nitq şəraiti kimi elementlərdən ibarət olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Lakin istənilən nitq mövzusu, nitq predmeti haqqında lazımi təsəvvür, həmin dilin qanunlarına görə, özündə müəyyən informasiya daşıyır. Düşüncə – nitq aktlarının məcmusunu təhlil edən linqvist... bunlarda istənilən adamın istənilən situasiyada hər cür nitqinin təşkilindəki ümumi cəhətləri fərqləndirir və elə vasitələr axtarıb tapır ki, bunlarsız nitq axınının daxili quruluşunu səciyyələndirmək, ümumiyyətlə, mümkün deyil [3, s.17]. Bu mülahizə kontekstin linqvistik və ekstralingvistik xarakteristikaları arasındakı sıx əlaqəni və qarşılıqlı asılılığı çox aydın əks etdirir. Eyni zamanda bu müddəə belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, nitq kommunikasiyası konkret iştirakçının konkret kommunikativ situasiya ilə əlaqədar fəaliyyətidir və ona görə də problemi bu cür nəzərdən keçirən alimlər psixoloji kontekst anlayışını, əslində, iki sahəyə – xüsusi linqvistik və ekstralingvistik sahələrə bölürlər. Danışan şəxs üçün ekstralingvistika sahəsi kommunikativ gerçəkliyin də (iştirakçılar və nitq kommunikasiyası predmeti) daxil olduğu obyektiv gerçəklikdir. Linqvistik kontekst dedikdə isə fərdə onun nitq fəaliyyətinin hər bir ayrıca götürülən məqamında təsir göstərən linqvistik şərtlərin məcmusunu başla düşmək olar. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu ekran kontekstində nitqi müxtəlif prizmalardan nəzərdən keçirməyi, ilk növbədə, audiovizual şəraitdə nitqin mahiyyətini və funksional cəhətlərini aydınlaşdırmağı şərtləndirir.

Dilin televiziya sahəsində tətbiqi bir tərəfdən onun ictimai funksiyasının genişlənməsi ilə bağlıdır, digər tərəfdən həmin sahənin spesifikasi və nitq şəraiti ilə əlaqədardır [4, s.99]. Burada səslənən nitqin xarakteri, strukturu ona təsir göstərən ekstralingvistik təzahürlər kompleksi də mühüm rol oynayır. Çünki ekrandakı ünsiyyət zamanı nitqin istənilən parçasında mövzudan və məzmunundan, janrdan, konkret situasiyadan, auditoriyanın xarakterindən və həmsöhbətlərin fərdi cizgilərindən asılılıq nəzərə çarpır. Lakin nitqin funksional-üslubi xüsusiyyətləri ilk növbədə nitqin formasından – şifahi, yaxud yazılı olmasından asılıdır. Bu mənada TV dilinin linqvistik xüsusiyyətləri: 1) şifahi qavramaya yönəldilməsi; 2) mətnin bu sahənin spesifikasiyaya uyğunlaşdırılması; 3) ədəbi dilin bir formasından digərinə keçilməsi ilə [4, s.100] formalaşır. Burada danışq dilinin xüsusiyyətləri ilə birbaşa uzlaşan ekstralingvistik cəhətlər də semantik səciyyəyə malik olur.

Tədqiqatçılar televiziyanın nitq sahələrinin struktur əlamətlərinin tədqiqi üçün ekranın spesifik xüsusiyyətləri ilə səsləşən ikili kontekst amilini – nitq və ekran kontekstləri haqqında müddəalarını daha perspektivli sayırlar. Bu müddəaya görə, "Televiziya əsərində sözlərin öz aralarında nis-

bədən bitkin tam halında bağlanması (bunun da daxilində ədəbi-nitq kontekstinin məna və üslubi əlaqələri fəaliyyət göstərir) ilə yanaşı, söz sırasının görüntü sırası ilə bağlanması baş verir – ekran konteksti əmələ gəlir. Televiziya nitqinin məna və əhəmiyyəti yalnız hər iki – nitq və ekran-kontekstual situasiyanın birgə fəaliyyəti şəraitində qurulur". Deməli, televiziya linqvistik kontekstdən başqa, müəyyən hallarda verilən informasiyanın əhəmiyyətli hissəsini çatdırma bilən ekran konteksti də mövcuddur. Ekran kontekstinin əsasını isə vizual situasiya (kadrın məzmunu, plan, rakurs, montaj, kompozisiya və s.), audiosituasiya (musiqi, səs effektləri, səs) və nitq situasiyası (nitq prosesinin ekstralingvistik şərtləri) təşkil edir [5; 6]. Burada biz ekranda audiovizual dilin formalaşmasını mənanın, fikrin, nitqin gerçəkləşdirilməsi prosesi ilə izah edə bilərik.

Bəzən ekranda məzmunun dolğun ifadə edilməsində ayrılıqda götürülmüş linqvistik kontekst, yəni təkə dil materialı, mətn və danışq kifayət etmir. Bunun üçün TV triadasının hər üç elementinin (təsvir, söz, səs) birləşərək ekran konteksti yaratması vacibdir. Burada triadanın hansı elementinin üstün semantik-informativ yük daşması isə verilişin növündən, mövzudan və müəllifin niyyətindən asılıdır. Amma bütün hallarda TV nitqinin gerçəkləşməsi və ifadə olunan məzmunun tamaşaçıya dolğun çatdırılmasında ekran konteksti spesifik rol oynayır. Bunu aydın təsəvvür etmək üçün Azərbaycan televiziyasında göstərilmiş "Çeçenistan od içində" adlı (17.04.95) verilişdən gətirdiyimiz bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

Ektranda Çeçenistanın paytaxtı Qroznı şəhəri göstərilir. Kinokamera silahlı çeçen əsgərlərini göstərir. Onların üzləri və əllərində tutduqları silahlar iri planda göstərilir. Uşaqlar təlim keçən əsgərlərə sevinclə baxırlar. Kadrların məzmunu bütövlükdə nikbinlik ifadə edir. Lakin kadr arxasından səslənən müxbirin şərhində o qədər də nikbin notlar özünü göstərmir.

...Çeçenlər tarixən döyüşkən olublar. Ələ düşən ən adi fürsəti belə milli azadlıq hərəkətinə çeviriblər. Lakin bu fürsətlərin hamısı döyüş üstünlüyünə çevrilməyib. Əksinə, məqamına düşməyən bir çox döyüşlər ağır məğlubiyyətlə nəticələnib. Xalq uzun müddət özünə gəlmək, döyüş ruhunu oyatmaq üçün gözləməli olub.

Ektranda göstərilən təsvirlər dəyişir, kadrda Çeçenistan prezidentinin sarayı qarşısında izdiham. Yaşlı çeçenlər çevikliklə milli rəqs ifadə edir, onların azadlıq hayqırtıları eşidilir. Kütlə cuşa gəlmiş vəziyyətdə göstərilir. Ara-sıra əsgərlər göstərilir.

Mətn: *... Budur, həmin ruhun oyanışı. Sabah nə olacağını heç kim bilmir, amma hər kəs – böyükdən tutmuş uşağadək hər bir çeçən imperiya ilə savaşa hazırdır. Bəs insanlar gücü nədən alır?*

Yeni kadrlar göstərilir. Məscidə gələn və ibadət edən insanlar. Müxtəlif yaşlı adamlar bir-birlərinə ehtiramla salam verirlər. Uşaqlar böyüklərə kömək edir. Kadr arxasından azan səsi və dua oxunuşu eşidilir.

Mətn: *Məscidlər... Buraya iman gətirənlər Allahla ünsiyyət saxlamaq üçün gəlirlər. 500 il əvvəl də gəlirdilər, yüz il əvvəl də. İndi də gəlirlər. Az, xeyli az gəlirlər, amma hər halda gəlirlər. Tamamilə yeni, müasir adamlardır.*

Çeçenlərin bir güc mənbəyi də buradır. Allaha etiqad, dini ənənəyə sədaqət və milli köklərə bağlılıq...

Kadrda dini ayinə – namaz qılmağa toplaşmış insanlar da nümayiş etdirilir. Fonda təbil səsləri eşidilir. Əvvəlcə bu səslər məsciddən gəlirmiş kimi görünür. Lakin kadr dəyişir və biz prezident sarayı qarşısında çevik rəqs edən qocaları görürük. (Hadisələrin fonunda musiqi eşidilir). Kino-xronika kadrları məscidi sıxışdırır. Çeçenlərin cəsurluq ifadə edən mərasim rəqsi verilir. İri sifətlər görünür, bədənlər qıvrılır, əllər döyüş ifadə edən jestlər şəklini alır.

Bu parçada kadrların (vizual situasiya) və təbil səslərinin (audio-situasiya) kontrastı üzərində qurulmuş montaj sırası ekran kontekstini təşkil edir. Əvvəlcə audiosituasiya təsvir və aparıcının sözləri ilə sinxron deyil (*tamamilə yeni, müasir adamlardır*), amma sonra, videosıra dəyişdiyi məqamda onunla qaynayıb-qarışır və bizim düşüncəmizdə vahid səs-görüntü obrazı yaradır. Bu məqamları iri veriliş tiplərindən tutmuş TV-nin spesifikasiyasının nəzərə alınıb yazıldığı kiçik xəbər süjetlərində belə müşahidə etmək mümkündür.

Sadalanən situasiyaların müxtəlif elementlərinin nisbəti, onların əvəzlənməsi və qarşılıqlı təsiri nəticəsində ekran konteksti yaradılır. Özü də bütün elementlər ümumi məqsədə – əsas fikrin məqbul, inandırıcı və mənalı verilməsinə xidmət etməlidir. Situasiyalardan hər biri ilk növbədə tematik məqamla müəyyənləşir. "Situasiya-tematik məqam" nisbətini vasitə ilə vəzifənin nisbəti kimi qiymətləndirmək olar. Bütün bunlar onu göstərir ki, TV nitqinin rəngarəng formalarını yalnız onların funksional şərtlənməsi baxımından öyrənmək olar. Televiziyada triadanın ayrıca, yaxud digərləri ilə ahəngdar birləşmədə çıxış edən hər bir komponenti "vasitə" ola bilər; hər bir komponent yalnız konkret məqsədlə və mövzu ilə nisbətdə nəzərdən keçirilməlidir [1, s.52]. Digər tərəfdən kiçik ekranda nitqin spesifikasiyası kimi, televiziyanın spesifikasiyası da onun yalnız başqa kütləvi kommunikasiya vasitələri ilə (ilk növbədə qəzet və radio ilə) müqayisəsi nəticəsində aydınlaşır. Bu müqayisə, əvvəla, konkret təhlil və nümunələrdə: a) TV-nin "sinestetik" informasiyanı necə yaratması; b) vizuallığın sözlə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirməyə; c) ekranda sözün funksional imkanlarını təhlil etməyə imkan verir.

Bütün konkret nümunələrdə müşahidə etdiyimiz əsas cəhət budur ki, ekran kontekstini yaradan hər bir vasitə (təsvir, səs sırası, nitq) informasiyanın məzmunundan, situasiyadan, məlumatın gerçəkləşdirilməsi formasından asılı olaraq konkret (həm də potensial) imkanlara malikdir. Müxtəlif informasiya daşıyan bu konstruktiv elementlərin hər birinin spesifik səciyyəsi var. Onları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Nitq sırası semantik cəhətdən daha tutumludur. Potensial olaraq ən çox informasiya yükü məhz nitqin üzərinə düşür. Dilin ənənəvi (ünsiyyət, məlumatlandırma, təsir etmə) funksiyalarını ekranda gerçəkləşdirən TV nitqi burada informasiyanın müxtəlif növlərinə yiyələnmiş olur. Ekran palitrasında isə nominativ, kommunikativ, sosial, estetik və ekspressiv-üslubi informasiya yer tutur.

Təsvir sırası üçün mürəkkəb görüntü obrazının təbiəti ilə şərtlənən müxtəlif informasiyalar səciyyəvidir: semantik (yaxud intellektual – öyrədici),

sosial, estetik, ekspressiv-üslubi. Bu minvalla ekran: 1) hadisə yerinin (məkanın); 2) hadisənin iştirakçılarının (kimin); 3) hadisələrin özünün sənədli mənzərəsini (əsasən, mahiyyətini) təsvir edə bilər. Bir tərəfdən hadisə yerinin mötəbər çəkilişi, digər tərəfdən təsviri metafora, kontrast əsasında qurulmuş kino, yaxud fotokadrların montaj sırası və digər vasitələr bizim düşüncəmizə, psixikamıza, təxəyyülümüzdə təsir göstərir. Bütün bunlar təsvirin, həmçinin tamaşaçıda müəyyən estetik reaksiya yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir.

Səs sırasına yalnız emosional, estetik və ekspressiv üslubi informasiyalar daxildir. Burada əsas yer tutan musiqi və təbii küylər konkret şəraitdə konkret emosional yük daşıyır. Məsələn, musiqi birbaşa, konkret semantik informasiya verməyə də, tamaşaçıda emosional reaksiya oyadır. Təsvirə əlavə olunan musiqi konkret şəraitin təsvirində məna aksentini gücləndirir. Təbii küylər (külək səsi, şırıltı və s.) isə məzmunun daha dərin açılmasına, emosional qavrayışa və tamaşaçıda müəyyən estetik reaksiya doğurmağa xidmət edir.

Deməli, televiziya triadasının hər bir sırası verilən informasiyanın tipinə (nominativ, kommunikativ və s.) və bu informasiyanın həcminə görə fərqlənir. Təbii ki, problemin bu şəkildə qoyuluşu, bir tərəfdən bütövlükdə ekranın özünün konstruktiv prinsipi ilə, digər tərəfdən ayrılıqda götürülmüş hər hansı verilənin (məlumatın) mövzusu, məqsəd-vəzifəsi, eləcə də konkret janrın qanunları ilə bağlı izah oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Светлана С.В. Телевизионная речь. М., 1976.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. B., 1989.
3. Леонтьев А.А. Теория речевой деятельности. М., 1968.
4. Трескова С.И. Функциональное и внутривидовое развитие языков народов СССР в сфере телевидения // Язык в развитии социалистического общества. М., 1983.
5. Минаев В.Ф. Соотношение слова и изображения в телевизионной журналистике // Вестник МГУ, сер. Журналистика, 1969, № 2, стр. 19-23.
6. Мəһəггəмлi Q.M. Kütəvləvi kommunikasiya və dil. B., 2004.

ПОНЯТИЕ ЭКРАННОГО КОНТЕКСТА И РЕЧЕВАЯ СИТУАЦИЯ

Г.М.МАГЕРРАМЛИ

АННОТАЦИЯ

Специфика телевидения, как и специфика речи в телевидении, выясняется только в результате сравнения его с другими средствами массовой информации. В этом плане язык телевидения отличается с аудиовизуальностью. Здесь каждый элемент триады "изображение – звук – речь" имеет свою телевизионную характеристику, их иерархия устанавливается в каждом конкретном случае только в результате комплексного анализа.

Именно звуко-зрительная (аудиовизуальная) природа телевидения обуславливает и формирование особой функционально-стилистической речевой сферы. Она и определяет внеязыковую конситуацию, создающую условия для реализации телевизионной речи.